

Константинопольської і «днем рожження» Нового Рима (см.: Лисовой Н.Н. Под знаком Софии (к предьстории идеи Третьего Рима). *Римско-константинопольское наследие на Руси: идея власти и политическая практика*. М., 1985, 58–64; Акентьев К.К. Мозаики Киевской св. Софии и «Слово» митрополита Илариона, 80–84).

- 20 Розуміється, совпадення будуть спостерігатися і всередині сонячного циклу, але визначення всіх співпадіння вимагає додаткових обчислень, в той час як 28-річний цикл дає можливість простого і безшарудного визначення *самого раннього* з можливих співпадіння. Знання «круга сонця» (як і «круга луни») вимагалося для визначення дня Пасхи. Єсть неперечене свідчення, що літописці мали таке знання. Стаття 6615 г. в ПВЛ, наприклад, датується наступним чином: «В лѣтѣ . ҃҃҃҃ . ҃҃҃҃ . ҃҃҃҃ . ҃҃҃҃ . индикта . луны . дѣ . лѣтѣ . а слѣдчаго круга . и . лѣтѣ» (*ПСРЛ* 1: 281)

Алексей Толочко

«Феодосіів монастир Печерський»

Саме так названа київська обитель в заголовку *Повісті временних літ* (далі – ПВЛ) у Іпатіївському, Хлебниківському та Радзивилівському списках. Спеціальну розвідку цьому рідкісному звороту нещодавно присвятив О.П. Толочко. Дослідник висунув ідею про пізні походження звороту «Феодосіів монастир», яке подибується у *Київському зводі* під 1182 р.¹ Це могло б означати, що ця унікальна назва належала до індивідуального словника укладача *Київського зводу*, з'явилась не раніше 1182 р. і саме з-під руки цього літописця потрапила до заголовку ПВЛ. В свою чергу звід вийшов зі стін Видубицького монастиря.

Приймаючи основний висновок (щодо пізньої появи розгорнутого заголовку ПВЛ), звернемося до побічного питання: чи був вказаний зворот вигаданий автором *Київського зводу*, чи існував раніше, і як саме був винайдений? За словами вченого, такий зворот не міститься у жодному іншому тексті «у всій домонгольській літературі». Це не зовсім так. Вислів уперше вжито як раз у ПВЛ, у статті під 1074 р., де розповідається про смерть Феодосія, а принагідно про видатних подвижників обителі. Стаття завершується такими словами:

таци ти бѣша черноризци . Феодосѣева манастира . иже ситають и по смѣрти тако свѣтила . и молатъ ба за сдѣ сущою брагю . и за мирскую брагю . и за приносачаа въ манастирь . в немже и донѣнѣ добродѣтельное житѣе живуть вбще вси вкупѣ . в пѣнни и в млтѣвахъ . и послушаньи на славу Бѣ всемогущему . и Феодосѣевами млтѣвми сблюдаеми . ѣмуже слава аминь ·:· (Лавр, арк.. 66 зв.).

Для автора цієї та усіх інших «печерських оповідей» Початкового літопису характерне вшанування Феодосія; фактично монастир постає саме як його дітище. Тому саме його логікою могло постати це іменування монастиря. Слід відмітити, проте, що для автора «печерських оповідей» це було ситуативним зворотом, і не відображало ані його власну, ані загальнопечерську номенклатуру. У наведеному уривку титулування монастиря Феодосієвим, а не Печерським, на-

дає тексту літературної витонченості, «ритмічності» та черговий раз підкреслює зв'язок особи Феодосія та всієї обителі.

Звернемося тепер до другого випадку уживання звороту «Феодосіїв монастир» в літописі. Під 1089 р. зазначено: «[С]їна бы^ѣ цркви Печер]ьскаа с̄гѣа Бѣа . манастыра Ѡсѣдосъева» (Лавр, арк. 69 зв., пропуск — з РА). Тут уже означення «Феодосіїв» не заміняє означення «Печерський». Цікавий нам зворот уже не є ситуативним, а радше самостійною назвою монастиря. Дане уживання звороту, напевно, є вторинним по відношенню до статті 1074 р: у оповіді про печерських ченців він з'являється випадково з логіки літературної вишуканості тексту, а тут — відривається від контексту, перетворюючись на повноцінну формулу. Можна було б дорікнути, що вислови статей 1089 р. та 1074 р. не тотожні аналогічному з заголовку ПВЛ: вони не «розгорнуті». Проте, і під 1182 р. з двох випадків уживання звороту в одному лиш ужито «повну» його форму — «*Феодосъевъ манастырь Печерський*», в іншому — така ж коротка, як і в ПВЛ — просто «*Феодосъевъ манастырь*». Тому, немає підстав не ставити усі ці вислови в один ряд.

Хто ж стояв за свідомим творенням цієї назви обителі? Який контекст і паралелі має стаття 1089 р.? Найпершим кидається в очі майже ідентичний за структурою запис 1088 р.: «Свѣена бы^ѣ цркы с̄гго Михаїла . манастыра Всеволожа». «Манастырь Всеволожь» і «манастырь Феодосъевъ» — по суті, одна формула з різним наповненням, де монастирі названі за іменами людей, з діяльністю яких найбільше ототожнюються.

Але придивімося до цілісного запису про Михайлівську церкву під 1088 р., що структурно подібний до запису наступного року про церкву Печерську:

Свѣена бы^ѣ цркы с̄гго Михаїла . манастыра Всеволожа . митрополитомъ Ивановъ . [и епѣпы . Лоукою . Исаиємъ . Иваномъ] а игуменьство тогда держашю того манастыра Лаз[ареви];

[С]їна бы^ѣ цркви Печер]ьскаа с̄гѣа Бѣа . манастыра Ѡсѣдосъева . Іваномъ митрополитомъ . і Лукою Бѣлогородськымъ епѣпомъ . Исаиємъ Черниговськымъ епѣпомъ при блгороднѣмъ князи . Всеволодѣ . державному Русьскыа земля . и чадома юго Володимера . и Ростислава . воеводство держашю Кънєвскыа тысаща Іневи . игуменьство держашю Івану ··:

Відзначимо декілька моментів. Так, увесь підкреслений текст виглядає додатком до початкового короткого запису про освячення церков. Крім того, підкреслені відтинки тексту, що становлять тіло записів, є специфічними «протокольними формулами», складеними у єдиній манері. Найвірогідніше, вони належать одному літописцю, тому ж, хто вживав «формульні назви» монастирів. Вельми подібні протокольні переліки з поіменним перерахуванням високопоставлених духовних та світських осіб, крім цих повідомлень, подібуються у трьох описах перенесення мощів: Бориса і Гліба у 1072 р. і 1115 р. та Феодосія у 1091 р. Під 1072 р., як і під 1088 та 1089, згадуються й світські особи (Чудин) та вжито характерне поняття «держати»: «бѣ тогда держа Вышегородъ Чюдинъ . а цркъвь Лазорь». Останній — очевидно, вже знайомий нам із запису 1088 р. Лазар².

Людина, яка внесла у літопис всі ці протокольні переліки, вочевидь мала зв'язок з Видубицьким монастирем, імовірно, близько знала Лазаря та, судячи з тексту під 1089 р. та опису борисоглібського перенесення 1115 р., була лояльна до Всеволода. Єдина відома постать, що точно мала справу з укладанням літопису і відповідала б усім вказаним характеристикам — це ігумен Видубицького монастиря Сильвестр. Навздогін цьому висновку зазначимо, що структура протокольного переліку під 1089 р., його манера і граматичний лад дуже близькі до тих, що містяться у колофоні Сильвестра 1116 р.:

Игумень Силивестръ ста^ѣ Михаила . написа^х книги си Лѣтописецъ . надѣаса ѿ Ба
мл^ѣтъ приати . при кнази Володимерѣ . кнажашцо ѹму Кыєвѣ . а мнѣ в то время
игуменащю . оу ста^ѣ Михаїла

Зі сказаного вище впливає кілька висновків. По-перше, є підстави приписувати всі п'ять «протокольних переліків» руських достойників одному авторові, а саме Сильвестру. Разом з тим, не до кінця ясне співвідношення між його текстами у ПВЛ (в межах аналізованих повідомлень) та попередніх записів. Наприклад, якщо ми ладні атрибутувати всі «печерські оповіді» окремому літописцю, що працював до видубицького ігумена, то доведеться твердити, що перелік ієрархів під 1091 р. (а, можливо, і 1072) був досить органічно вставлений у тіло існуючої статті. Проте, цей сумнів не настільки сильний, бо ми також недостатньо знаємо манеру роботи ранніх літописців з текстами попередників і міру їх творчої обробки при інкорпорації у власний твір.

По-друге, можна припускати, що, укладаючи ПВЛ, Сильвестр скористався з вислову, досить випадково випущеного його печерським попередником, і перетворив його у власних записах на самостійну назву сусідньої обителі. Подальша доля вислову не позбавлена іронії. Укладачі *Київського зводу*, увівши дивну назву монастиря у літописну статтю 1182 р. та у заголовок ПВЛ, як з'ясувалося, не вигадали її. Вони запозичили її з тієї ж ПВЛ. Найцікавіше — вони, імовірно, не підозрювали, що ПВЛ складена їхнім колишнім ігуменом і, завваживши численні печерські повідомлення, вирішили, що мають справу з твором печерянина³. Тому вони й ввели вказівку на чорноризця «Феодосьєва манастиря Печерського» у заголовок ПВЛ, використавши безпосередньо формулу справжнього автора — видубицького чорноризця.

1 Толочко А. О заглавии «Повести временных лет». *Ruthenica* V (2006), 250–251.

2 Така ідентифікація тим більш вірогідна, що Лазар був двічі попередником Сильвестра: як видубицький ігумен та як переяславський єпископ.

3 Це, між іншим, може означати, що у київському тексті ПВЛ не було приписки Сильвестра, з якої пізніші літописці довідалися б про авторство свого ігумена.